

Валерій Старков (Київ)

До історіографії традиційної ігрової культури населення України

Ігровий чинник культури в розвитку цивілізації видається нам дуже важливим. Гра присутня в багатьох сферах життєдіяльності людини¹. Як безпосередні ігри різних статево-вікових груп, так і ігрові елементи громадської та сімейної обрядовості наповнюють та урізноманітнюють життя людності.

Дослідження в царині української ігрової культури провадяться вже понад двісті років. Як не дивно, але перший інтегрований реєстр основних українських народних ігор ми знаходимо у літературному творі Івана Котляревського “Енеїда”:

Дідона вигадала грище,
Еней щоб веселіший був,
І щоб вертівся з нею ближче,
І лиха щоб свого забув:
Собі очиці зав’язала
І у *панаса* грати стала
Енея тільки б уловить...
Тут всяку всячину іграли,
Хто як і в віщо захотів,
Тут інші *журавля* скакали,
А хто од дудочки потів,
І в *хрещика*, і в *горюдуба*,
Не раз доходило до чуба,
Як загулялися в *джгута*;
В хлюста, в *пари*, в *візка* іграли
І *дамки* по столу совали;
Чорт мав порожнього кута.

Таким чином, вже в перших частинах “Енеїди”, які відносяться до початку XIX ст., згадані дитячі та молодіжні ігри (“у панаса”, “в хрещика”, “в горюдуба”, “в журавля”, тощо)², а також настільні ігри для дорослих (у “дамки”, різні карткові ігри)³, ігри молоді на вечорницях (“у ворона”, “в тісної баби” тощо)⁴.

Описові етнографічні публікації початку сорокових років XIX ст. Костянтина Сементовського⁵, Ізмаїла Срезневського⁶, Амвросія Метлинського⁷ щодо народних ігор в середині сторіччя продовжили Олександр Терещенко⁸, Михайло Максимович⁹, Микола Маркевич¹⁰ та ін. При розгляді ігрових явищ поступово сформувались два напрямки їх вивчення: це вивчення безпосередніх ігор різних статево-вікових груп та ігрових елементів громадської і сімейного побуту люду. До кінця XIX ст. видання українського ігрового фольклору Павлом Чубинським¹¹, Єгором Покровським¹², Петром Івановим¹³ та багатьма іншими (серед яких слід відзначити працю під редакцією Василя Іванова¹⁴), теоретичні розробки Миколи Сумцова¹⁵ підняли вивчення ігрової культури населення України на високий рівень.

Значний внесок у вивчення ігрової культури українців внесли польські дослідники¹⁶. Ці дослідження мали давні традиції і перша згадка про українські народні ігри датується ще XVI ст. Себастьян Фабіан Кльонович (1545–1602 рр.) у третій частині свого твору “Роксоланія”, яка є найдавнішою (1584 р.) пам’яткою, що засвідчує прояв зацікавлення польських дослідників Україною, поряд із відомостями про дитяче виховання, вмістив описи деяких українських дитячих ігор¹⁷. Вже Ізмаїл Срезневський у “Доповненнях та зауваженнях” до праці Костянтина Сементовського “Зауваження до свят малоросіян” (1843 р.), відзначивши досягнення польських дослідників (В. Залеського, Л. Голембйовського, Ж. Паулі, К.-В. Вуйціцького, І. Червінського, З. Доленга-Ходаковського та ін) на ниві української етнографії, використав їх повідомлення про ігрову і розважальну культуру українців (драматичну гру “цариця” – з Доленга-Ходаковського, хоровадну гру у русинів, “кривий танець” – із В. Залеського, акробатичну гру юнаків в Саноцькому повіті “піраміду” – із Ж. Паулі та ін.)¹⁸. Праці Ксаверія Франца Мрочка¹⁹,

Оскара Кольберга²⁰, Ю. Мошинської²¹, численні праці в спеціалізованих етнографічних періодичних виданнях (“Zbiór wiadomości do antropologii krajowej” (виходив у Кракові у 1877–1925 рр.), “Wisła” (Варшава, 1887–1905, 1916 рр.) та “Lud” (Львів, 1895–1938 рр.; Вроцлав, з 1946 р.) значно розширили як джерельну, так і історіографічну базу досліджень ігрової культури українців на їх етнографічних теренах.

На початок XX ст. припадає певний “перепочинок” в дослідженні народних ігор українців і можна відзначити лише поодинокі публікації (П. П.²², Марко Грушевський²³ та деякі інші). Не можна не сказати і про втрати при вивченні ігрової культури населення України. Різні за характером об’єктивні та суб’єктивні причини не сприяли вивченню українських народних ігор визначними діячами науки і культури кінця XIX – початку XX ст. Для Федора Вовка цей напрямок етнографічних досліджень не був пріоритетним. Рання смерть не дозволила Митрофану Дикареву виконати свої плани з видання зібраних матеріалів з дитячого життя, де чільне місце обіймали ігри і розваги. Несприятливі життєві умови не дали завершити вже підготовлені праці про українські народні ігри як Зенону Кузелі, так і Борису Грінченку. Якщо підготовчі матеріали з цього питання М. Дикарева та З. Кузелі можна вважати втраченими, то спадщині Б. Грінченка пощастило більше і вона опинилась і перебуває в архівосховищах України, частково – у Відділі рукописних фондів ІМФЕ. Але незворотною втратою є те, що ніхто з них не написав, і вже не напише, про своє бачення генезису, класифікації українських народних ігор та про інші питання, пов’язані з ігровою культурою українців²⁴.

Під час деякої “відлиги” двадцятих років, яка сприяла певному розвитку української етнографії, відзначимо працю Ніни Заглади, яка вивчала побут селянської дитини села Старосілля²⁵. 1933 року видавництво “Academia” видало значний за обсягом том “Игры народов СССР”²⁶. Він являв собою своєрідну збірку описів народних ігор з усіх куточків колишньої Російської імперії і в ньому надруковано багато українського матеріалу. Але наш аналіз дає підстави стверджувати, що численні невідповідності

роблять збірник непевним джерелом для дослідників ігрової культури і звертатись до текстів записів збірки треба із застереженнями²⁷.

На наш час термін “ігрова культура” ствердився в науковій літературі. Концепція “ігрової культури” є однією з культурологічних концепцій, до прибічників якої в першу чергу зараховують Йогана Гейзінгу, а також його послідовників, у творчості яких проглядаються різні варіанти концепції Й. Гейзінга і який у своїх працях спирався на традицію, яка виходила від І. Канта і С. Шиллера і яка пояснювала мистецтво з гри як спонтанну, незацікавлену діяльність, яка приємна сама по собі і незалежна від будь якої мети. Гра старіша за культуру і основні риси її були сформовані до виникнення людської спільноти. У своїй головній праці, присвяченій ігровій діяльності людини, Й. Гейзінга і намагався поєднати поняття гри з концепцією культури²⁸. “*Homo Ludens*” (перше видання 1938 р.), яка вперше вийшла друком українською мовою 1994 року переконала нас у правомірності застосування терміну “ігрова культура” при розгляді як традиційних, так і новітніх явищ, пов’язаних із життєдіяльністю людини. Назви розділів (“Природа і значення гри як явища культури”, “Гра і змагання як чинники формування культури”, “Ігровий елемент сучасної культури”) яскраво виявляють і уточнюють основну ідею праці, вміщену в її назві. Разом з тим, за Гейзінгом, поруч з тими формами життєдіяльності, які б ми назвали “руховими” і які пов’язані з матеріальним виробництвом, військовою діяльністю (розділ “Гра і війна”) тощо, гра тісно обіймає насамперед духовну сферу людини (розділи “Гра і знання”, “Гра і поезія”, “Ігрові форми філософії”, “Ігрові форми у мистецтві” тощо)²⁹. Переказ ідей Й. Гейзінга закінчимо його думкою, яка стосується “етнографічного” аспекту ігрової культури “Коли б мені довелося викладати мої міркування стисло, у вигляді тез, одна з них проголошувала б: етнологія та споріднені з нею науки досі мало звертали увагу на поняття гри та виняткову важливість ігрового чинника в розвитку цивілізації”³⁰.

Саме поява праці Й. Гейзінга “*Homo Ludens*” до українського читача спонукала нас, як зазначено вище, більш широко застосо-

увати цей термін у вивченні ігрових елементів традиційної народної культури³¹. Виходячи з домінанти “гри” у словосполученні “ігрова культура”³², (хоча б за аналогією “танцювальної”, “театральної” та “інших” культур), зазначимо, що в нашому випадку домінантний зв’язок гри та культури значно глибший, оскільки і театр, і танець, значною мірою, є також проявами ігрової культури. Це впливає і з висновків В. М. Всеволодського-Гернгрос, який досліджуючи традиційні ігри народів СРСР, поділив їх на три великих групи: драматичні, орнаментальні та спортивні і які в своєму історичному розвитку прямують, відповідно, до “народного” театру, танцю та спорту³³.

Термін “традиційна ігрова культура” дослідники широко вживають в наукових працях (Т. Бернштам, А. Байбурін, С. Шмаков та ін.) та підручниках (В. Борисенко, А. Радугін), але обходять його визначення. Зокрема С. Шмаков писав, в етнографічному контексті, про обряди, звичаї, ритуали, церемонії як про шарки традицій ігрової культури³⁴. На його думку “в сучасній літературі термін “гра” по відношенню до традиційної народної культури до соціальних ритуалів і церемоніалів не використовується”³⁵. З цим важко погодитися, оскільки термін “ігрова культура” є широко вживаний. Про ігрову культуру згадують Т. Бернштам: “Локальні відмінності ігрової культури східних слов’ян...”³⁶, “...молодіжна ігрова культура...”³⁷; Г. Любімова: “Традиційна молодіжна ігрова культура східних слов’ян...”³⁸; А. Байбурін: про співвідношення гри та ритуалу в контексті загальної культури³⁹. Наведені вислови про ігрову культуру є настільки органічними в авторських контекстах, що в кожному випадку не виникає питання права на існування дефініції, що підкреслює вищезгадану семантичну домінанту “гри” в словосполученні “ігрова культура”. І якщо навіть про ігрову культуру безпосередньо не згадується, а “лише”, наприклад, про “святочні ігри”⁴⁰, поза сумнівом йдеться саме про ігровий елемент культури.

Певні об’єктивні труднощі у вивченні української етнографії у радянський час позначились і на вивченні української народної культури, в т.ч. і на вивченні народних ігор і розваг, а також ігрового компонента громадського та сімейного побуту. Кількість

подібних публікацій була невеликою, а матеріали етнографічних експедицій осідали в архівах різних інституцій і досьогодні є маловивченими. В інтегральних публікаціях про українців ігрова діяльність окремо не вирізнялась, залишаючись розчиненою при висвітленні громадського побуту та календарної обрядовості. Це стосується підготовленої але так і не виданої, монографії “Українці” (1959 р.)⁴¹ і, навіть, таких недавніх ґрунтовних видань як “Українці” (Опішне, 1999 р.)⁴² або “Украинцы” (Москва, 2000 р.)⁴³. В той же час, окрім окремих праць, присвячених конкретним аспектам ігрової культури населення України⁴⁴, слід відзначити такі видання як “Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року” (1963 р., Упорядник О.І. Дей)⁴⁵, розділ “Украина” в збірнику “Игры народов СССР” (1985, упорядники В.М. та Л.І. Григор’єви та Г.В. Довженок)⁴⁶, “Дитячий фольклор” (1986 р., упорядник Г.В. Довженок)⁴⁷, “Літала сорока по зеленім гаю” (1990 р., упорядник Г.В. Довженок)⁴⁸.

Незадовільний стан видання українських народних ігор в ці часи особливо підкреслюють переліки джерел, з яких взято описи ігор. Це – або видання XIX – початку XX ст., або – архівні матеріали (переважно з фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України)⁴⁹. У XX ст. традиційні явища стали значно поступатися новим об’єктивним цивілізаційним явищам і цей наступ посилювався і суб’єктивними ідеологічними причинами.

Протягом XX ст. регулярно з’являлися друком праці російських дослідників, присвячені ігровим явищам, які побутували і в Україні. Серед цих явищ – відома драматична гра “просо сіяли”⁵⁰, різні ігри пов’язані з поховальними обрядами⁵¹, або з іншими звичаями та культами⁵². Проблеми типології ігрових явищ на прикладі персонажів в російській традиції вираджання присвячена праця Л. Івлевої⁵³. Окремі праці висвітлюють пошуки генезису окремих ігор⁵⁴.

Останнім часом в російській етнографічній літературі з’явилося чимало як теоретичних, так і прикладних праць з традиційної ігрової культури, які розглядають проблеми і питання, аналогічні українській проблематиці. Так збірник “Народные игры и

игрушки”⁵⁵, де зібрані статті теоретичного характеру а також описи конкретних ігор та розваг народів колишнього СРСР, названий укладачами “першою спробою колективного розгляду” цієї маловивченої теми⁵⁶. Теоретичне осмислення гри як різнопланового явища, а також різних його аспектів здійснив В. Д. Шинкаренко в своїй монографії “Смысловая структура социокультурного пространства: Игра, ритуал, магия.”⁵⁷. Т. О. Агапкіна присвятила свою монографію народному календарю, де основна увага приділена смисловій стороні календаря – міфопоетичним темам і сюжетам, які дають сталі міжслов’янські паралелі і “розігруються” на різних культурних мовах (пісні, вірування, обряди та звичаї)⁵⁸. Ігровому та святковому компоненту життя селянина традиційного російського суспільства присвячена велика монографія І.О. Морозова та І.С. Слепцовой “Круг игры. Праздник и игра в жизни севернорусского крестьянина (XIX–XX вв.)”⁵⁹.

Проблеми загальної дефініції поняття “гра” розглядають матеріали міжнародної конференції “Логічний аналіз мови”, яка відбулася в червні 2004 р. (понад сорок статей). В них докладно проаналізовані ознаки та мета ігор, роль ігрового начала в різних видах культури, соціальні ігри тощо⁶⁰. Переважна більшість статей досліджує мовні, зокрема семантичні, аспекти дефініції. Але є праці, які висвітлюють і етнографічні аспекти гри. Так, наприклад, у праці Т.І. Вендіної на прикладі російської традиційної культури розглядається етнокультурна інтерпретація гри в контексті традиційної культури, виходячи з того, що гра первісно є непродуктивна діяльність і протилежна праці. Аналізуючи семантичний діапазон онтологічного, метафоричного та комунікативного аспектів цієї дефініції, автор доходить до висновку, що основним функціональним призначенням гри є зняття трудової перенапруги, бо в уявленнях традиційної культури праця складає основу благополуччя та моральності людини⁶¹. Статті в різних виданнях доповнюють картину досліджень традиційної ігрової культури⁶².

Початок нового етапу розвитку української народознавчої науки, який логічно співпав з отриманням Україною незалеж-

ності, припадає на дев'яності роки минулого століття. Поряд з передруком багатьох наукових праць, які стали бібліографічною рідкістю, але не втратили свого наукового значення (праці Федора Вовка⁶³, Олекси Воропая⁶⁴, згаданих вище Миколи Маркевича і Михайла Максимовича та ін.), значно посилились народознавчі дослідження. В першу чергу слід відзначити низку історико-етнографічних досліджень, започаткованих ще з вісімдесятих років минулого століття “Бойківщина”, Гуцульщина”, “Поділля” та ін⁶⁵. На сторінках фахових часописів, а також окремими виданнями почастішали публікації, де висвітлювались різні аспекти традиційної ігрової культури населення України. До відомого часопису “Народна творчість та етнографія” додалися “Народознавчі зошити” Інституту народознавства НАН України у Львові, “Берегиня”, заснована Василем Скуратівським та низка регіональних народознавчих видань.

За останні роки в Україні здійснено лише одне значне видання народних ігор. Це – антологія “Дзига”⁶⁶. Її укладено як базовий практичний посібник з українських дитячих і молодечих народних ігор та розваг для запровадження ігрових методів у навчально-виховний процес. Практична цінність книги – “у поданні розмаїтого спектра народних ігор через обрядове коло невіддільно від пісні і танку як в джерельних записах визначних фольклористів”⁶⁷. Відсутність будь-якого наукового апарату роблять книгу корисною лише для педагогів. Зазначимо наявність оригінального класифікатора кількох сотень народних ігор, наведених в книжці⁶⁸. Наведена бібліографія утримує багато похибок і, на жаль, ніяк не пов’язана із текстом книги⁶⁹.

Публікація бібліографічних довідників, які полегшували науковий пошук і сприяли розвитку наукової думки завжди була значною подією. Довідники Д. Зеленина (1913 р.)⁷⁰, О. Андрієвського (1930 р.)⁷¹, які містять етнографічні публікації, і нині мають величезну наукову вагу. Поява останнім часом перших томів бібліографічного довідника М. Мороза (1999 р.) (фольклористика)⁷² та групи науковців Харківського університету (2008 р.)⁷³ важко переоцінити, хоча не з усім, в останньому виданні, можна погодитися і рецензія на нього – попереду.

В українській етнографічній літературі тема етнографії дитинства, в якій ігрова культура обіймає чільне місце є предметом зацікавлення багатьох дослідників. І. Щербак досліджує дитину в обрядах і віруваннях українців XIX–XX ст.⁷⁴, Є. Грицак – в українських народних повір’ях⁷⁵. Дитячим іграм присвячені і праці інших дослідників⁷⁶. Відомі етнографічні експедиції різних років (“Муравський шлях”) досліджують серед інших тем і дитинство⁷⁷.

Ігри молоді, які є важливим компонентом традиційного громадського побуту теж не залишаються поза увагою народознавців. Вони досліджуються в різних контекстах, а саме: календарної звичаєвості, взаємовідносин молодіжних громад, традицій предків тощо (О. Фружинська, П. Гуменюк, О. Білик)⁷⁸.

У дослідників викликає зацікавлення тема “ігор та забав при мерці” і постать Зенона Кузелі, який зробив великий внесок у дослідження цього явища. До цієї теми звертались останнім часом Р. Гузій⁷⁹, О. Циганок⁸⁰, В. Старков⁸¹, М. Зеленчук⁸², Н. Аксьонова⁸³. Незважаючи на відсутність нового польового матеріалу, дослідники вбачають у відомих вже даних нові як історіографічні, так і етнографічні аспекти.

Сучасним об’єктом дослідження є українська народна іграшка як історичний культурний феномен та важлива функціональна частина народного середовища і робляться спроби досягнути різні контексти національної “іграшкової культури”. В цьому напрямі працюють О. Найден⁸⁴, Л. Герус⁸⁵, Н. Жмуд⁸⁶.

Останнім часом, починаючи з середини 90-х років минулого століття, набирає силу напрямок вивчення бойових мистецтв України. І хоча ці дослідження з точки зору уважного історичного розгляду мають, на нашу думку, певні вади, все ж дослідження засновника української школи бойового гопака Володимира Пилата у співдружності з істориками⁸⁷, а також праці Тараса Каляндрука (“Таємниці бойових мистецтв України” та “Загадки козацьких характерників”)⁸⁸ визначають нові аспекти традиційної ігрової культури населення України і вони обговорюються на відповідних Всеукраїнських конференціях⁸⁹. Євген Приступа, співавтор Пилата його першої праці про бойовий гопак, свої дослідження народної фізичної культури українців підсумував у

відповідній монографії у якій, в хронологічному контексті розглянув історичні та педагогічні аспекти явища, в якому ігровий елемент посідає чільне місце⁹⁰. Питання, які висвітлювались в згаданій монографії, обговорювались в фаховому збірнику наукових статей “Традиції фізичної культури в Україні”⁹¹ та монографії Анатолія Цюся “Фізичне виховання в календарній обрядовості українців”⁹².

Провідне місце в дослідженні ігрової культури українців належать науковцям Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології. Праці Олександра Курочкіна, Василя Балущка, Олени Чебанюк та інших працівників інституту наочно свідчать про розвиток і поглиблення вивчення цього явища.

О. Курочкін насамперед, поряд з іншими питаннями, розглядає ігрову діяльність людини як в традиційному сімейному побуті – під час весільної⁹³, а також поховальної обрядовості⁹⁴, – так і громадському. При висвітленні ігрової діяльності новорічних обрядів “Коза” і “Маланка”⁹⁵. Його дослідження направлені на пошуки генезису цих обрядодій і місця в них ігрового елементу. В. Балущок протягом 90-х років докладно розглянув таку тему як юнацькі ініціації у слов’янському світі та в українців і достатньо висвітлив, поряд з ритуальним, і ігровий характер цього явища⁹⁶. В полі зору дослідника також висвітлення життя традиційної української парубочої громади⁹⁷. Одним з основних напрямків досліджень О. Чебанюк є вивчення архаїчних вірувань і ритуалів у народних іграх⁹⁸ та місце народних ігор в календарній обрядовості та місце народних ігор в календарній обрядовості⁹⁹.

Наостанок автор може навести свій внесок у дослідження джерельної бази народних ігор та розваг та вивчення історіографічного аспекту традиційної ігрової культури українців і зазначити публікації на цю тему, які не згадані в цій статті¹⁰⁰.

Підбиваючи підсумки, зазначимо кількісне і якісне зростання досліджень традиційної ігрової культури населення України.

¹ Див.: Гейзінга Йоган. Homo Ludens. – К.: Основи, 1994. – 250 с.

² Котляревський Іван. Енеїда // Котляревський І. Твори. – К., Наукова Думка, 1982. – С. 44.

³ Там само. – С. 44, 71.

⁴ Там само. – С. 100.

⁵ Сементовский К. Замечания о праздниках у малороссиян. – Маяк. – 1843. – Т. XI. – Гл. III. – С. 1–45.

⁶ Срезневский И.И. Дополнения и замечания (к статье Сементовского Константина “Замечания о праздниках у малороссиян”). – Маяк. – 1843. – Т. XI. – Кн. XXVI. – Гл. III. – С. 45–57.

⁷ Метлинский А.Л. Дополнения и замечания к статье К. Сементовского “Замечания о праздниках у малороссиян”). – Маяк. – 1843. – Т. XI. – Кн. XXI. – Гл. III. – С. 71–74.

⁸ Терещенко А. Быт русскогo народа. – Ч. I–VII. – СПб, 1848. Особливо відзначимо в ігровому аспекті частину IV “Забава, игри, хороводы”.

⁹ Максимович М. Дни и месяцы украинского селянина // Русская беседа. – 1856. – Кн. I. – С. 61–83; Кн. III. – С. 73–208.

¹⁰ Маркевич Николай. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем. – К., 1860. – 8+164 с. Розділ “Весна”, п. 2. “Игры” (С. 70–77).

¹¹ Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. – Т. I–VII. – СПб, 1872–1877. Особливо відзначимо в ігровому аспекті том III “Народный дневник: календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедрики и богатый вечер” та том IV “Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны”.

¹² Детские игры и забавы в некоторых станицах Кубанской и Терской областей. Описаны учителями станичных и городских училищ по приглашению окружного начальства и по инициативе Егора Арсентьевича Покровского // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – 1886. – Вып. V. – Отд. 2. – С. 119–208. Окреме видання: Покровский Е.А. Детские игры, преимущественно русские. – М., 1887.

¹³ Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. Собрал П. Иванов (С предисловием Н.С. Сумцова) // Сборник Харьковского исторического общества. – 1890. – Т. 2. – С. 4–81.

¹⁴ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губ. Очерки по этнографии края / Под ред. В. Иванова. – Харьков, 1898. – XXXII+1012 с.

¹⁵ Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская Старина. – 1889. – № 1. – С. 64–89; № 2. – С. 403–423; № 3. – С. 665–684; № 4. – С. 124–140; № 5–6. – С. 485–506; № 7. – С. 28–46; № 8. – С. 402–427; № 9. – С. 631–652; № 10. – С. 18–51; № 11. – С. 281–327; № 12. – С. 582–603; 1890. – № 1. – С. 60–90; № 2. С. 320–333; № 4. – С. 84–100; № 5. –

С. 327–341; № 6. – С. 478–493; № 7. – С. 59–87; № 10. – С. 49–73. Окреме видання: Киев, 1890. – 408 с. Його ж. Предисловіе 1 // Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде Собрал П. Иванов (С предисловием Н.Ф. Сумцова) // Сборник Харьковского исторического общества. – 1890. – Т. 2. – С. 3–8; Його ж. Дополнительные заметки // Иванов П. Игры крестьянских детей... – С. 9.

¹⁶ Валерій Старков. Українські ігри та розваги у працях польських етнографів XIX ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 3. – К.: УАДНАУ, 1999. – С. 647–653.

¹⁷ Klonowicz S. Ziemie Czerwonej Rusi (Roxolania). Przekładał z łacińskiego Wład. Syrokomla, Wilno, 1857. Український переклад “Роксоланія”, здійснений М. Біликом і опублікований у збірнику Львівського університету “Питання класичної філології”, вип. 2, Львів, 1961, стор. 119–156.

¹⁸ Срезневский И.И. Дополнения и замечания о праздниках у малороссиян... С. 45–57 (Материалы).

¹⁹ Mroczo Ks.F. Sniatynszczyzna // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwow, 1897. – № 3. – S. 193–207; № 4. – S. 289–304; № 5. – S. 385–402; № 6. – S. 481–498; № 7. – S. 577–595.

²⁰ Kolberg O. Pocucie. Obraz etnograficzny. – Т. 1–4. – Krakow, 1882–1889.

²¹ Moszyńska J. Kupajło, tudzież zabawy doroczne... // Zbór wiadomości do antropologii krajowej. – Т. 5. – 1881. – С. 24–101.

²² П. П. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губернии (Материалы к изучению игры) // Киевская Старина. – 1902. – № 9. – 401–407.

²³ Г. Мр. [Грушевський Марко] Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини, Зібрав Мр. Г. / Обробив Др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології – Т. 8. – 1906. – VIII+VI+220 с.; Т. 9. – 1907. – XXIII+ 144 с.

²⁴ Старков Валерій. Українські народні ігри: втрати на шляху вивчення // Концепції культур в історії української гуманітарної думки XIX – XX ст. / Під ред. І. М. Юджіна. – К., 2007. – С. 95–105.

²⁵ Заглада Ніна. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля // Матеріали до етнології – Т. 1. – К., 1929. – С. 1–180.

²⁶ Игры народов СССР: Сборник материалов составленный В.Н. Всеволодским-Гернгрос, В.С. Ковалевой и Е.И. Степановой – М.; Л.: Academia, 1933. – 564 с.

²⁷ Старков В.А. До історії видання українських народних ігор: “Игры народов СССР” (М.; Л.: Academia, 1933): Джерелознавчий аспект //

Проблеми архівознавства і джерелознавства – Вип. 4. Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського – К.: УДНДІАСД 2001. – С. 237–245.

²⁸ Гейзінга Й. Homo Ludens... – С. 5.

²⁹ Існує точка зору про поділ культури на матеріальну і духовну як “абсолютно хибний” (Див.: Кісь Роман, Маєрчик Марія, Кісь Оксана. Передне слово // Студії з Інтегральної Культурології – Спеціальний випуск “Народознавчих Зошитів” № 1 “Thanatos”. – Львів, 1996. – С. 5). Див. також Наулко Всеволод. Єдність і багатобарвність культури (замість передмови) // Шевченко Євген. Українська народна тканина. – К., 1999. – С. 22. Тут автор висловлює ту ж думку але не так категорично

³⁰ Гейзінга Й. Homo Ludens... – С. 6.

³¹ Старков В.А. Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України – 2001. – № 3. – С. 86–100 та ін.

³² Старков В.А. До питання про ігрову культуру українців // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI ст.” Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення – Т. 3. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 281–284.

³³ Игры народов СССР... – С. XVI.

³⁴ Шмаков С.А. Игры учащихся – феномен культуры – М., 1994. – С. 171.

³⁵ Там само. – С. 176.

³⁶ Бернштам Т.А. Совершеннолетие девушки в метафорах игрового фольклора (Традиционный аспект русской культуры) // Этнические стереотипы мужского и женского поведения – СПб., 1991. – С. 236.

³⁷ Ії ж. К реконструкции некоторых русских переходных обрядов совершеннолетия // Советская этнография. – 1986. – № 6. – С. 25.

³⁸ Любимова Г.В. Обрядовые игры с переходной семантикой в русской традиционной культуре // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 4. – С. 70.

³⁹ Байбурина А.К. Ритуалы традиционной культуры – СПб., 1993. – С. 21.

⁴⁰ Гаврилюк Елеонора. Еротичні імплікації рослинної символіки в українській календарній обрядовості // Студії з Інтегральної Культурології – Спеціальний випуск “Народознавчих Зошитів” № 2 “Ритуал”. – Львів, 1999. – С. 39–40.

⁴¹ Українці. К.: Видавництво АН УРСР, 1959. (Макет видання).

⁴² Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – 528+544 с.

⁴³ Украинцы / Отв. ред. Н.С. Полищук А.П. Пономарев – М.: Наука 2000. – 535 с.

⁴⁴ Наприклад: Кувеньова О.Ф. Про деякі традиційні народні ігри та розваги // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 2. – С. 84–93; Шанин Ю. Ігри українського народу // Старт. – 1967. – № 10. – С. 22–23; Кітова С. “Водіння кустана Поліссі” // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 3. – С. 67–73 та ін.

⁴⁵ Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року / Упорядник О.І. Дей. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 670 с.

⁴⁶ Ігри народів СССР / Сост. Л.В. Былеева, В.М. Григорьев – М.: ФиС, 1985. – С. 103–116.

⁴⁷ Дитячий фольклор / Упорядник Г.В. Довженок – К.: Дніпро, 1986. – 304 с.

⁴⁸ Літала сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упорядник Г.В. Довженок – К.: Молодь, 1990. – 160 с.

⁴⁹ Ігри та пісні. Весняно-літня поезія трудового року... – С. 587–635; Дитячий фольклор... – С. 284–300; Літала сорока по зеленім гаю... – С. 147–154; Ігри народів СССР... (1985) – С. 104.

⁵⁰ Тихоницкая Н.Н. Русская народная игра “Просо сеяли” // Советская этнография. – 1938. – № 1. – С. 145–165.

⁵¹ Зилинский О. Из восточнославянских народных игр (Кострома-Коструб) // Русский фольклор: Исторические связи в славянском фольклоре. – М., 1968. – С. 198–211; Гусев В.Е. От обряда к народному театру (эволюция святочных игр в покойника) // Фольклор и этнография: Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1974. – С. 49–59; Малашенко Н.С. Взаимосвязи обряда “Похороны Костромы” с детской игрой “в Кострому” // Проблемы изучения русского устного народного творчества. – М., 1979. – С. 89–103; Клейн Л.С. Похороны бога и святочные игры с умруном // Балто-славянские этнокультурные и археологические древности: Погребальный обряд. – М., 1985. – С. 48–50.

⁵² Орел В.Э. О восточнославянских играх, связанных с культом пчел // Симпозиум по структуре балканского текста. – М., 1976. – С. 38–44; Машков В. Игра в тура // Живая старина. – 1982 – № 2. – С. 165–170; Дмитриева С. Обрядовое купание невесты (опыт анализа элементов свадебной игры славян) // Македонский фольклор. – 1983. – Т. 32. – С. 93–99; Ивлева Л.М. Мир персонажей в русской традиции ряженья: (К вопросу о ряженье как типе игрового перевоплощения) // Русский фольклор. – 1987. – Т. 24. – С. 65–75; Зрелищно-игровые формы народной культуры Сб. науч. ст. // Отв. ред. и сост. Л.М. Ивлева. – Л., 1990. – 239 с.; Морозов И.А. Игровые формы свадьбы в системе традиционных “переходных” обрядов // Живая старина. – 1995. – № 2. – С. 21–26; Горбунов Б.В. Игра в войну в народной традиции // Живая старина. – 1996. – № 4. – С. 11–12; Його ж.

Традиционные рукопашные состязания в народной культуре восточных славян XIX – начала XX века: Историко-этнографическое исследование – М., 1997. – 170 с.

⁵³ Ивлева Л.М.: Мир персонажей в русской традиции ряженья: (К проблеме типологии игровых явлений) // Народный театр: Сб. ст. // Ред. Е.В. Гусев – Л., 1974. – С. 20–35.

⁵⁴ Бернштам Т.А. Следы архаических ритуалов в культуре русских молодежных играх “Ящер” и “Олень” (опыт реконструкции) // Фольклор и этнография: Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры – Л., 1990. – С. 17–36; Ї ж. “Молодая” и “старая” игра в аспекте космосоциальных половозрастных процессов // Живая старина. – 1995. № 2. – С. 17–20; Любимова Г.В. Обрядовые игры с переходной семантикой.. – С. 70–81.

⁵⁵ Народные игры и игрушки: Сб. статей / Отв. ред. Г.Н. Симаков. – СПб., 2000. – 185 с.

⁵⁶ Там же. – С. 2.

⁵⁷ В.Д. Шинкаренко В.Д. Смысловая структура социокультурного пространства: Игра, ритуал, магия. – М.: КомКнига, 2005. – 232 с.

⁵⁸ Агапкина Т.А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. – М.: Индрик, 2002. – 816 с.

⁵⁹ Морозов И.А., Слепцова И.С. Круг игры. Праздники игра в жизни севернорусского крестьянина (XIX–XX вв.). – М.: Индрик, 2004. – 920 с.

⁶⁰ Логический анализ языка. Концептуальные поля игры / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова – М.: Индрик, 2006. – 544 с.

⁶¹ Вендина Т.И. Игра в языке русской традиционной культуры этнокультурная интерпретация // Логический анализ языка. Концептуальные поля игры... – С. 375–391.

⁶² Новикова Е.С. Народный игровой календарь крестьян (по материалам Архангельской области) / Полевые исследования Института этнологии и антропологии РАН – М., 2001. – С. 273–294.

⁶³ Найвідоміші праці Федора Вовка “Антропологические особенности украинского народа” и “Этнографические особенности украинского народа”, які вийшли друком 1916 року в другому томі енциклопедії “Український народ в его прошлом и настоящем” були перевидані лише в діаспорі, у Празі наприкінці 20-х років: “Студії з української етнографії та антропології”. За часів незалежності “Студії...” були перевидані 1995 року киявським видавництвом “Мистецтво”. Стосовно останнього видання див.: Старков Валерій. Текстологічне уваження до антропологічних і етнографічних праць Ф.К. Вовка // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 7 (Український археографічний збірник. – Т. 10). – К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2002. – С. 97–104.

⁶⁴ Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1993. – 590 с. Текст видрукований за виданням: Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Мюнхен.: Українське видавництво, 1966.

⁶⁵ Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / З.Є. Болгарович та ін. – К.: Наукова думка, 1983. – 304 с.; Етнографія Києва і Київщини. Традиції та сучасність / За ред. В.Ф. Горленка – К.: – К.: Наукова думка, 1986. – 372 с.; Гуцульщина Історико-етнографічне дослідження / П.І. Арсенич та ін. – К.: Наукова думка, 1987. – 472 с.; Полесьє. Матеріальна культура / В.К. Бондарчик и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 448 с.; Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Л.Ф. Артюх та ін. – К.: Доля, 1994. – 500 с.; Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. К.: Родовід, 1997. – 384 с.; Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження у 2-х т. – Т. 1. Матеріальна культура Т. 2. Духовна культура – Львів: ІН НАНУ, 1998–2002. – 360+420 с.; Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини – Т. 1–3. – Чернівці: Золоті литаври, 1999–2004. – 378+418+388 с.; Сумцов М.Ф. Слобожане. – Харків: Акта, 2002. – 230 с. (перевидання 1918 р.) та ін.

⁶⁶ “Дзига”. Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / Композиція П.Г. Черемського, укладачі В.І. Семеренський, П.Г. Черемський. – Харків: Друк, 1999. – 528 с.

⁶⁷ Жулинський М. До читачів // “Дзига”... – С. 6.

⁶⁸ “Дзига”... – С. 497–527.

⁶⁹ Там само. С. 528.

⁷⁰ Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России. 1710–1910 г.г. (Жилище. Одежда. Музыка. Искусство Хозяйственный быт.). составил Д.К. Зеленин. – СПб., 1913. – XXXIX+733 с.

⁷¹ Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору – К., 1930. – XXVII+ 778 с.

⁷² Бібліографія українського народознавства у 3-х томах / Зібрав і упорядкував Мирослав Мороз. – Львів: ІН НАНУ, 1999. – Т. 1. – Кн. 1–2. – 1097 с.

⁷³ Символічні коди народної культури (міфологія, фольклористика та етнологія). Бібліографічні матеріали з білоруської російської та української міфології, фольклору та етнології / Укладачі Н.В. Аксьонова та ін. – Харків: ХНУ, 2008. – 336 с.

⁷⁴ Щербак І. Діти в обрядах і віруваннях українців XIX–XX ст. (статеві-віковий аспект традиційної культури): Автореферат дис. ... канд. іст. наук – К., 2004. – 18 с.; Її ж. Діти в традиційних обрядах і звичаях українців // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 71–74.

⁷⁵ Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях // Неопалима купина – 1995. – № 3–4. – С. 75–100.

⁷⁶ Куцер А. Гей діточки, дайте ручки: Народні дитячі ігри українців Чехословаччини – Пряшів, 1990. – 174 с.; Давидок В. Від “Куці-баби” до “Опанаса” // Соціалістична культура – 1990. – № 4–5. – С. 74–75.

⁷⁷ Дитинство і народна культура Слобожанщини: Матеріали фольклорно-етнографічних експедицій 1992–2000 рр. – Харків, 2000. – 316 с.

⁷⁸ Фружинська О. “Кривий танець” як одна з найархаїчніших гаївок // Народознавчі зошити. – 1999. – Зош. 3. – С. 387–394; Гуменюк П. “Коза”: проблема інтерпретації обрядової гри в етнографічній літературі // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 1–2. – С. 100–102; Данилевська Н., Ткач М. Ой ти, калито, ой медоная [Календарно-обрядове дійство “калито”]. – К., 2004, – 70 с.; Білик О. Культурпредків і народна гра // Фольклористичні зошити. – 2001. – Вип. 4. – С. 93–96; Ігрові веснянки (мелотипологія, генезис, історико-географічний аспект) // Матеріали до української етнології – 2004. – Вип. 4 (7). – С. 221–232.

⁷⁹ Гузій Р. Зенон Кузеля – дослідник похоронної обрядовості українців // Народознавчі зошити. – 2000. – Зош. 6. – С. 1012–1016; Його ж. Похоронні звичаї та обряди Карпат (XIX–XX ст.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук – Львів, 2002. – 24 с.

⁸⁰ Циганок О. Обрядові ігри в похоронній звичаєвості українців // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3. – С. 646–648.

⁸¹ Старков В. До питання про ігровий елемент української традиційної обрядовості (Внесок Зенона Кузеля у дослідження “ігор та забав при мерці” // Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць. – Вип. 2(5). – К., 2002. – С. 279–286.

⁸² Зеленчук М. Похоронні звичаї та обряди на Гуцульщині ігри та забави при померлому // Діалектологічні студії 2: Мова і культура – Львів, 2003. – С. 241–247.

⁸³ Аксьонова Н.В. “Забави при мерці” як обряд переходу // Р.Ф. Кайндль. Новітні етноісторичні виміри: Матеріали 2-го Міжнародного наукового семінару “Кайндлівські читання”. Чернівці, 2005. – С. 200–208.

⁸⁴ Найден О. Початкова семантика українських народних ляльок та перехідних обрядових функцій в ігрові // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 1. – С. 32–37; Його ж. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.: АртЕк, 1999. – 256 с.

⁸⁵ Герус Л. Українська народна іграшка. Львів: ІН НАН України, 2004. – 264 с.

⁸⁶ Жмуд Н. Апотропеїчні функції української народної іграшки // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 17. – К., 2004. – С. 111–117.

⁸⁷ Приступа С.Н., Пилат В.С. Традиції української національної фізичної культури (Частина 1). – Львів: Трояк, 1991. – 104 с. та подальші розширені видання В. Пилата з бойового гопака: Пилат В. Бойовий гопак – Львів: Галицька Січ, 1994. – 288 с.

⁸⁸ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. – Вид 2-е. – Львів: Сполом, 2004. – 304 с.; Його ж. Загадки козацьких характерників – Львів: Піраміда, 2006. – 272 с.

⁸⁹ Бойові мистецтва України. Науково-практичний збірник за матеріалами Всеукраїнської конференції – К.: МАУП, 2005. – 132 с.

⁹⁰ Приступа С.Н. Народна фізична культура українців. – Львів: УСА, 1995. – 254 с.

⁹¹ Традиції фізичної культури в Україні. Збірник наукових статей / За заг. ред. С.В. Кириленко, В.А. Старкова, А.В. Цьося. – К.: ІЗМН, 1997. – 248 с.

⁹² Цьось А.В. Фізичне виховання в календарній обрядовості українців. – Луцьк: Настир'я, 2000. – 376 с.

⁹³ Курочкин А. В. Архаический свадебный танец-игра “Журавль” // Живая старина. – 2003. – № 1. – С. 12–14; Його ж. Архаїчний весільний танець-гра “Журавель” (“Бусел”) // Матеріали до української етнології – К., 2002. – Вип. 2 (5). – С. 140–145; Його ж. “Метод синкретичних вузлів” і давні весільні ігри українців // Там само. – 2003. – Вип. 3(6). – С. 53–60.

⁹⁴ Курочкин О. Маски тварин у поховальних іграх українців // Родовід. – 1992. – № 4. – С. 32–39; Його ж. Поховальні забави – релікти дохристиянського світогляду // Берегиня. – 1998. – № 3–4. – С. 106–123.

⁹⁵ Курочкин Олександр. Українські новорічні обряди “Коза” і “Маланка” (з історії народних масок). – Опішне: Українське народознавство, 1995. – 392 с.

⁹⁶ Балущок В. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – 216 с.; Його ж. Инициации древних славян (попытка реконструкции) // Этнографическое обозрение. – 1993. № 4. – С. 57–66.

⁹⁷ Балущок В. Парубочі громади в українському селі // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 84–87. Його ж. Парубочі ініціації в українському традиційному селі // Родовід. – 1996. – № 7. – С. 29–37.

⁹⁸ Чебанюк О. Релікти архаїчних вірувань і ритуалів у деяких дівочих весняних іграх // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 4. – С. 86–95. Її ж. Магічна символіка танкових рухів та ігрових дій // Регрес і регенерація у народному мистецтві. – К., 1998. – С. 92–99; Її ж. Первісний агоні і гендерні стосунки між дівочою і парубочою громадами у фольклор-

ному освітленні // Українське народознавство: Стан, перспективи розвитку на зламі віків. – К., 2000. – С. 255–256.

⁹⁹ Чебанюк О. Народні ігри в системі календарно-обрядових свят українців // Література Фольклор. Проблеми поетики. – К., 1996. – С. 5–9.

¹⁰⁰ Ігрова культура населення Полтавщини та Слобожанщини у другій половині XIX ст. (історіографічний аспект) // Історична пам'ять: Науковий збірник. – Випуск 1. – Полтава, 1998. – С. 186–189; Відомості про народні ігри та розваги селян Київщини у творчій спадщині Де ля Фліза // Пам'ять століть – 2001 – № 1 – С. 90–93; Весняні ігри в традиційній календарній обрядовості українців (від Стрітіння до Великодня) // Пам'ять століть – 2001 – № 2 – С. 116–121; Ігри та розваги Лубенщини кінця XIX ст. у творчій спадщині Василя Милорадовича // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. – Вип. 4: Студійна пошана Руслана Пирого. – К., 2001. – С. 483–492; Ігрові елементи культури та побуту запорозького козацтва // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 6. – К.: ІУАД НАН України, 2001. – С. 274–278; Джерело вивчення фольклорно-етнографічної спадщини українців Придонщини кінця XIX ст. (за матеріалами архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України) // Архіви України – 2001. – № 6. – С. 116–120; Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця XIX ст. з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України // Археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 5/6. (Український археографічний збірник. – Т. 8/9) – К., 2001. – С. 341–364; 3 неопублікованої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури (народні ігри) // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету – Вип. 6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С. 230–234; Традиційна ігрова культура населення України: спроба пояснення дефініції // Вісник Київського інституту “Слов'янський університет”. – Вип. 12. Історія. – К., 2002. – С. 266–276; Відомості про українські народні ігри у творчій спадщині Бориса Грінченка // Література та культура Полісся – Вип. 18. – Ніжин, 2002. – С. 143–148; Народні ігри і розваги Чернігівщини другої половини XIX ст. (з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України) // Література та культура Полісся – Вип. 19. – Ніжин, 2001. – С. 158–173; До питання про ігрову культуру диган // Наукові записки / Інститут української археології та джерелознавства НАН України – Т. 15. – К., 2008. – С. 394–401.